

34. Ребет, Л. Теорія нації [Текст] / Л. Ребет. – Львів: Світ, 1997. – 238 с.
35. Римаренко, Ю. Національна свідомість: вихід у практику [Текст] / Ю. Римаренко // Етнонаціон. розв. України. Терміни, визначення, персоналії. – К.: Наук. світ, 1993. – С. 233–238.
36. Світленко, С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття [Текст] : зб. наук. праць / С. І. Світленко. – Д.: Герда, 2007. – 460 с.
37. Світленко, С. І. Українська модерна нація: чинники формування та становлення наприкінці XVIII – на початку XX ст. [Текст] / С. І. Світленко // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер.: «Історія та археологія». – 2007. – № 6. – С. 3–11.
38. Світленко, С. І. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) [Текст] / С. І. Світленко // Київ. старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.
39. Танцюра, В. І. Вплив на українське відродження громадівського руху [Текст] / В. І. Танцюра // Політична історія України. – К.: Генеза, 2001. – С. 170–175.
40. Трусевич, С. М. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50–70-х рр. XIX ст. [Текст] / С. М. Трусевич. – К., 1978. – С. 67–83.
41. Франко, І. Я. Чи вертатись нам назад до народу? [Текст] / І. Я. Франко // Франко І. Я. Твори: в 20 т. – К., 1956. – Т. 19. – С. 40.
42. Черненко, А. М. Українська національна ідея [Текст] / А. М. Черненко. – Д., 1994. – 144 с.
43. Шпорлюк, Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть [Текст] / Р. Шпорлюк // Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 157–173.

Надійшла до редкол.: 31.01.2016

УДК 63.3(2) 47

Ю. І. Коломоєць, С. І. Поляков

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПЕРШЕ НАВЧАЛЬНО-НАУКОВЕ ВИДАННЯ
З КРИМІНОЛОГІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТЕРОРИЗМУ
В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1860–1870)**

На матеріалах першого навчально-наукового поліцейського видання А. П. Мальшинського проаналізовано теоретичні засади, умови, причини виникнення російського народницького тероризму, його соціальний склад.

Ключові слова: А. П. Мальшинський, народництво, соціально-революційний рух, тероризм.

На материалах первого учебно-научного полицейского издания А.П. Мальшинского проанализированы теоретические основы, условия,

причини виникнення російського народницького тероризма, его социальный состав.

Ключевые слова: А. П. Мальшинский, народничество, социально-революционное движение, тероризм.

У 1880 р. відома петербурзька типографія В. Демакова надрукувала великий за обсягом анонімний твір під назвою «Обзор социально-революционного движения в России» (далі – «Обзор»). Про ідеологічну спрямованість книги і політичну лояльність її автора переконливо свідчить той факт, що видання було здійснено за розпорядженням III відділення Власної Його Імператорської Величності Канцелярії (далі – III відділення). Особу автора вдалося встановити лише в 1930-х рр. Ним виявився юрист за освітою і журналіст за родом діяльності Аркадій Павлович Мальшинський (1840–1899), який підготував «Обзор» за дорученням тодішнього начальника III відділення і шефа корпусу жандармів О. Р. Дрентельна [2, ствб. 828]. На високому джерелознавчому рівні подібних творів «поліцейських» істориків наголошували укладачі першого видання біобібліографічного словника «Діячі революційного руху в Росії» [5, с. XX–XXVI].

У полі зору царських правоохоронних органів були всі без винятку сфери державного та суспільного життя. III відділення спостерігало за діяльністю революційних організацій та гуртків, громадських угруповань, за окремими революційними й суспільними діячами, опозиційними настроями різних соціальних груп, настроями в армії, за розповсюдженням нелегальної літератури та ін. [4, с. 158]. Тобто головним завданням правоохоронних органів була боротьба із суспільними та революційними рухами в країні.

Керівництво відомства добре розуміло, що якісне виконання цього завдання багато в чому залежало від організації інформаційно-аналітичної роботи й наявності кваліфікованих співробітників, які могли б аналізувати, систематизувати, узагальнювати та усвідомлювати величезний масив матеріалів загального й секретного архівів, щоб у подальшому конвертувати підсумки своєї роботи в необхідні для всіх ланок апарату огляди, положення, правила, розпорядження, інструкції та циркуляри.

Слід зазначити, що відомий дослідник революційного народництва І. В. Оржеховський наголошував на тому, що активізація терористичної діяльності революційних народників у другій половині 1870-х рр. попри посилення репресій досить часто загаяла у глухий кут III відділення, яке опинялося в «хвості подій». Він підкреслював, що поруч із безсумнівними успіхами у справі органи розшуку стикалися з проблемами, які не тільки зменшували їх ефективність, але й характеризували загальний «стиль» роботи, а саме: дуже поверхова освіта чинів як нижчого, так і вищого рівнів, звичайна безграмотність слідчих, велика кількість неправдивої інформації, недостатній штат співробітників, дилетантська

агентурна діяльність (особливо «внутрішнє спостереження»). Багато проблем виявляли регулярні ревізії відомства [9, с. 105–134]. За наявності таких недоліків важко було розраховувати на якісний аналіз феномену революційного тероризму.

«Точка кипіння» припадає на лютий 1880 р., коли С. М. Халтурін здійснив вибух у Зимовому палаці з метою замаху на Олександра II. Під час терористичного акту було вбито й поранено понад 60 осіб, які несли службу в палаці. За підсумками екстреної наради вищих чиновників на чолі з імператором було ухвалено рішення створити новий керівний центр – Вищу розпорядчу комісію, перепідпорядкувавши їй і III відділення, і Окремий корпус жандармів. Перед комісією поставлено подвійне завдання: «з одного боку – знищити зовнішні прояви крамоли засобами охорони, а з іншого – з'ясувати причини, що викликали і підживлюють настільки стійку хворобу, і на підставі цього з'ясування вказати способи корінного оздоровлення російської державності і суспільного життя» [8, с. 110].

Необхідно підкреслити, що в середовищі професійних істориків книгу А. П. Мальшинського сприймають як одне з історіографічних джерел, яке розкриває процес накопичення знань з історії революційного народництва. Тому між ними розпочалася дискусія з питання, кого слід вважати першим істориком у цій галузі. Деякі провідні вчені, як наприклад Б. С. Ітенберг та М. Г. Седов, вважали, що першими істориками виступали звичайно самі учасники руху [6, с. 11]. З ними категорично не погоджувався М. О. Троїцький, який зазначав: «Першими істориками революційного руху різночинців були не «самі учасники руху», як прийнято вважати, а їх вороги та карателі. Відомий «Обзор» агента департаменту поліції А. П. Мальшинського з'явився уже у 1880 р.» [15, с. 8]. На нашу думку, автори революційних мемуарів, з одного боку, і поліцейські «історики» – з іншого, ставили перед собою абсолютно різні завдання, і на момент створення їх праці відігравали різну політичну і практичну роль. Але слід зауважити, що всі вони мали дуже важливе значення у формуванні джерелознавства та історіографії визвольного руху. Водночас вивчення сучасними вченими поліцейських «історій» наразі не дало результатів, характерних для засвоєння революційної мемуаристики.

У 90-х рр. XX ст. склалася цікава історіографічна ситуація, яку вдало охарактеризував відомий історик О. В. Будницький. Він зазначав, що «Парадокс історіографічної ситуації полягає в тому, що, з одного боку, вітчизняні дослідники опублікували сотні, якщо не тисячі праць, присвячених тим чи іншим аспектам революційного руху в Росії, в яких так чи інакше вони торкались проблем революційного тероризму; з іншого – історію революційного тероризму як самостійну дослідницьку проблему стали розглядати у вітчизняній історіографії зовсім недавно, в середині 1990-х рр.» [3, с. 15]. Саме починаючи із цього періоду з'являються не лише доктор-

ські та кандидатські дисертації, монографії, статті, збірки документів, але й праці з історіографії проблеми, в яких проаналізовано рівень наукового вивчення феномену революційного тероризму, процес накопичення нових знань та визначено перспективні напрями подальших досліджень [12, 13].

Певний сегмент у наукових працях склали узагальнення вчених щодо історико-кримінологічного характеру проблеми. Так, наприклад, О. В. Будницький, не беручи до уваги фактичного боку революційного терору 1870–80-х рр., який значно висвітлювали в попередні періоди, проаналізував походження і розвиток різних напрямів терористичних ідей від їх зародження до формування в певні системи, показав ідейну розбіжність в питаннях застосування терористичної тактики всередині російського революційного руху, вплив терористичних актів на російське суспільство, психологічні та етичні засади революційного тероризму [3, с. 15]. Інший дослідник А. О. Бакаєв проаналізував аргументацію революційних народників щодо ефективності застосування тактики терору. Найголовнішими серед них були агітаційний вплив, дезорганізація діяльності урядового апарату, засіб самозахисту революціонерів, фактор страху для урядовців та обивателів. Парадигма революційного тероризму, на думку А. О. Бакаєва, виявилася у впливі комплексу факторів, серед яких відсутність опори в масах, психологія заперечення колективних форм боротьби, теорія героїв і натовпу, уявлення про державу як надкласову силу, почуття класової чи національної помсти, суїцидальна патологія революційного підпілля [1, с. 338–339].

Таким чином, можна зазначити, що документальне й літературне підґрунтя проблеми революційного тероризму в Російській імперії другої половини XIX ст. дуже суттєве, але, з іншого боку, констатуємо, що твори поліцейських «істориків», і насамперед А. П. Мальшинського, на наш погляд, на часі залишаються недооціненими сучасними вченими. Саме тому аналізу «Обзора» як історичного й історіографічного джерела з історії та кримінології революційного тероризму і присвячено дану статтю. Композиція твору складається зі вступу (чотири параграфи), двох частини (п'ять параграфів) та післямови. Матеріал викладено в хронологічно-проблемному порядку за такою структурно-логічною схемою: теоретичні засади – ідеологічна платформа – програма і тактика – принципи організації устрою – соціальне підґрунтя революційного тероризму – конкретні практичні завдання – підсумки діяльності. Ця схема орієнтувала керівників, співробітників спецслужби не тільки на підвищення свого теоретичного рівня, але й на формування вміння прогнозувати хід подій, виявляти вади в роботі, розробляти превентивні заходи.

У вступі А. П. Мальшинський висвітлив такі проблеми: походження соціалістичних теорій, поєднання соціалізму з робітничим рухом, участь у ньому російських соціалістів, становище трудящих мас в країнах Західної Європи, негативна роль І Інтернаціоналу у вирішенні соціальних питань.

Цю частину книги обсягом 123 сторінки важко назвати вступом у сучасному розумінні, оскільки йдеться про цілком самостійний розділ, в якому автор намагається, передусім, показати генезу західноєвропейської соціалістичної думки та її вплив на формування революційного радикалізму в Росії. На наш погляд, намагання А. П. Мальшинського пов'язати виникнення соціалістичних теорій виключно з історією Франції першої половини XIX ст. є неправильне.

Утім зрозумілою стає велика увага, приділена автором досвіду західноєвропейських країн, оскільки це мотивовано інтересами політичного розшуку в Російській імперії. Звичайно, що більш за все його цікавили напрямки суспільно-політичної думки, які найрішучіше впливали на ідеологію російських терористів. А. П. Мальшинський, вивчаючи досвід французьких революцій з кінця XVIII ст., доходить важливого висновку, що впровадження в результаті революційних подій у Західній Європі стандартів лібералізму не врятувало суспільство від негативних наслідків промислового перевороту, а об'єктивно спровокувало формування криміногенного середовища та поширення ідей, пропаганда яких загрожувала тотальною руйнацією. Він писав, що «тоді в середовищі народних публіцистів виникло питання: чи варто руйнувати абсолютну монархію і проголосувати верховну владу народу тільки для того, щоб монархічну сваволлю замінити насиллям депутатської більшості. Не консерватори, не ліберали, а люди, що вважали себе крайніми демократами, поборники загального братерства та рівності, стали розуміти, що народні вибори не можуть слугувати відвертим вираженням народної волі не тільки з економічної підпорядкованості більшості виборців, але й із багатьох інших причин. Яким чином, наприклад, може народ упевнитись у здібностях тих осіб, яких він змушений уповноважувати» [7, с. 3].

Слушним, на наш погляд, є аналіз причин посилення соціалістичних настроїв у Бельгії, здійснений А. П. Мальшинським. Він доводить, що головними чинниками цього процесу були масове зубожіння дрібних власників та прискорене зростання класу найманих робітників, з одного боку, і стрімке збагачення торговельної та фінансової буржуазії – з іншого. Ці процеси, на думку А. П. Мальшинського, відбувалися в умовах відсутності системи соціальної допомоги, коли найменше невдоволення придушували за допомогою зброї. Він підкреслював, що «роздратування обох сторін, що борються, доходить інколи до крайнощів та спричиняє втручання військ, а разом з цим і криваві сутички, як це було у 1867 році під час страйку рудокопів з околиць Шарлеруа... Події 1848–1851 рр. посиляли армію соціалістів у Бельгії особливо після червневого розгрому національних майстерень Луї Блана. Таке виключне становище цієї маленької нейтральної держави... зробило її справжнім осередком соціалізму» [7, с. 33–34].

Особливу увагу А. П. Мальшинський приділяє аналізу поглядів П.-Ж. Прудона – дуже популярного в дрібнобуржуазних колах політика,

публіциста, філософа, економіста та соціолога, «першого анархіста», якому присвятили свої твори такі відомі діячі другої половини XIX ст., як К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. В. Плеханов, М. І. Туган-Барановський та ін. Автор підкреслює, що Прудон відкидав усіляку державну систему як таку, оскільки принципи влади та законодавства суперечили принципам рівності та свободи особистості. Він, крім того, звертає увагу на суттєве твердження про те, що «революція у XIX ст. полягала у зруйнуванні політичних держав, у скасуванні будь-якого уряду взагалі» [7, с. 10–11]. Тобто Прудон вважав необхідним знищити всі без винятку державні інститути, застосовуючи найрішучіші методи. Ураховуючи необхідність розуміння каральними органами соціальної бази анархізму, А. П. Мальшинський проаналізував ставлення Прудона до власності, на що мали звернути увагу ті, хто боровся з революційним рухом. Інакше кажучи, боротьбу з тероризмом необхідно було починати з ґрунтового вивчення історії зародження терористичних ідей, їх потенційних «споживачів». Висновок був зрозумілим – Прудон як виразник інтересів дрібної буржуазії виступав не проти приватної власності взагалі, а лише проти великої приватної власності, яка у процесі первинного накопичення капіталу або «дикого капіталізму» нищила власність.

Особливу увагу приділяє А. Мальшинський ставленню Прудона до аграрного та робітничого питання. Політик жодним чином не виступав проти приватної земельної власності, що обґрунтовувало підтримку його ідей з боку селян. Робітниче питання вирішували на користь ремісників та інших працівників. Прудон вважав, що необхідно надати кожному свободу та незалежність у виборі сфери, доступної для одноосібної праці [7, с. 19–20]. Тобто, на думку Прудона, в умовах дбайливого ставлення до дрібної кустарної промисловості немає об'єктивних підстав для того, щоб оголошувати кризи та безробіття невідворотними супутниками промислового виробництва взагалі.

Значну частину вступу праці А. Мальшинський присвятив аналізу пропаганди анархістських ідей серед народних мас, зокрема процесу поєднання соціалізму з робітничим рухом. Автор вважав найбільш яскравим представником анархо-синдикалізму Бельгійську конференцію I Інтернаціоналу. Саме тому він досить детально характеризує Катехізіс Брюссельської конференції, вказуючи, що обґрунтування радикалізму програми бельгійських соціалістів необхідно розглядати не тільки в контексті становища робітничого класу в Бельгії, але й у Німеччині та Швейцарії. Саме тут склалася ситуація, за якої в Бельгії неможливим став компроміс між соціалістами та буржуазними партіями, тоді як у Німеччині та Швейцарії ще не існувало прірви у зближенні між власниками та найманими робітниками [7, с. 60].

На формування криміногенного середовища в тій чи іншій країні, сприйняття радикальних, головним чином терористичних, поглядів впливав

не лише мізерний рівень матеріального забезпечення трудящих, але й фактори громадянства, наявності в країні трудової імміграції, освіченості робітників, їх кваліфікованості та ін. На прикладі Женеві А. Мальшинський показав, що робітники фабрик (годинникових, музикальних інструментів та ін.), які переважно були швейцарськими громадянами, виявили «презирливу зневагу» до анархістської ідеології та програми. Автор указував, що «вони [робітники. – *Авт.*] користуються всіма політичними правами, достатньо винагороджуються за працю та всі більш або менш освічені. Випадки захоплення соціалізмом із цього середовища були вкрай незначними... Будівельні робітники (наприклад, каменярі, теслі, столяри) і взагалі майстри грубих ремесел (наприклад, малярі, каретники, слюсарі) в Женеві є іноземці, що не користуються жодними політичними правами і, за винятком французів, майже або цілком чужі місцевому населенню навіть за мовою. У середовищі цієї різноплеменної, різномовної та малорозвиненої маси прибульців – савоярів, італійців, німців та французів – соціалізм досить успішно пустив своє коріння» [7, с. 64–65]. Ефективному поширенню революційних ідей значною мірою сприяла «методика» пропагандистської роботи – вправна політична демагогія. Малоосвічена публіка легко сприймала красиві, але незрозумілі слова про Бога, вітчизну, гуманізм та братерство.

У другій половині XIX ст., на що було звернуто увагу читачів «Обзора», важливим складовим елементом соціальних рухів стала революційна еміграція. За кордоном, далеко від батьківщини, революціонери пропагували радикальні ідеї, видавали та розповсюджували політичну літературу, організовували просвітницькі гуртки, готували кадри для роботи на місцях, брали активну участь у місцевому революційному русі, збирали гроші, співпрацювали із закордонними виданнями. А. Мальшинський присвятив останній сюжет свого вступу вивченню так званого «російського фактора». Не прагнучи написати систематичну історію російської революційної еміграції, він зосередився на аналізі діяльності М. О. Бакуніна, засновника нелегальної закордонницької організації за кордоном, яка не підтримувала ідею «нудної пропаганди», а наполягала на «активній дії». Слід зазначити, що в подальші десятиліття майже всі громадянські історії [16, с. 83–85] та їх поліцейські «колеги» [10, с. 405–407] обов'язково включали у свої твори сюжети про М. Бакуніна.

На що звертали першочергово увагу? А. Мальшинський вважав, що найважливіше завдання програми дій – розпалювання класової ненависті і недопущення будь-яких компромісів з буржуазією. Він опублікував підготовлений М. Бакуніним перелік запитань для робітників, в якому в доступній формі довів існування непримиримої ворожнечі між пролетаріатом та буржуазією, заснованої на неможливості процвітання буржуазного класу інакше, ніж за рахунок становища робітників, їх експлуатації та поневолення [7, с. 84]. М. Бакунін визнавав тільки одну політику руйнації та опору, але не в сфері державної діяльності, яку він повністю ігно-

рував, а в царині щоденного зіткнення економічних інтересів пролетаріату й буржуазії. Він знайшов найбільш фанатичних прихильників у рідному йому середовищі студентської молоді, учнів, емігрантів, феміністок, вільнодумців-нігілістів, які були відірвані від реального життя.

Як переконаний прихильник буржуазного ладу, А. Мальшинський охоче цитував західноєвропейських політиків та вчених, які, з одного боку, критикували всі без винятку напрямки соціалістичних теорій, а з іншого – на прикладі Англії, Німеччини, США й Швейцарії доводили спроможність буржуазної держави знаходити компроміс між працею та капіталом задля всебічного розвитку суспільства. На їх думку, завдання державної влади полягало в тому, щоб сприяти забезпеченню законних та справедливих вимог трудящих. Буржуазія і пролетаріат, «позмагавшись», дійшли порозуміння. А. Мальшинський підкреслював, що дихотомія «так–ні», «соціальна революція–нічого», «повна свобода–рабство» існувала тільки в недалекоглядній уяві людей, але не в реальному житті, яке немислиме без проміжних ланок, що пов'язують минуле з майбутнім [7, с. 109–110, 121–122]. Таким чином, не революція, а реформа – найбільш перспективний засіб розвитку суспільства в його взаємозв'язку з державою.

Перша частина «Обзора» має назву «Історичний розвиток». У ній висвітлено найважливіші ідейно-теоретичні та політичні передумови соціально-революційного розвитку Росії, який набув у 1860–1870-х рр. форми тероризму. А. Мальшинського в цьому випадку цікавили «реперні крапки» в аналізі морально-політичної сфери суспільного життя. Виникнення й розвиток симптомів духовної кризи, нових ціннісних орієнтирів він пояснював на прикладах таких явищ, як критика суспільного життя, зростаюче невдоволення існуючим устроєм, панування «викривального» напрямку в суспільно-політичній та художній літературі, недалекоглядність й халатність адміністрації та цензури, поширення нігілізму у молодіжному середовищі та формування прошарку так званих «нових людей», розклад класу дворянства, перетворення різночинної інтелігенції на основного суб'єкта соціальної активності та ін. У цілому зазначимо, що навіть у контексті сучасних досліджень революційного тероризму автор «Обзора» системно та комплексно висвітлив окреслену ним проблему.

Криза самодержавного устрою Росії з другої чверті XIX ст. показала необхідність вирішення гострих питань на кшталт: «куди йде Росія», «що чекає країну у майбутньому» та ін. Не відповідаючи на вищевказані запитання, А. Мальшинський звернув увагу на те, що в духовному житті російського суспільства з'явилися дуже тривожні симптоми, як-от: соціальна апатія, песимізм та байдужість, основу яких становили «беззмістовність минулого та непроглядність майбутнього російського життя». Головним носієм таких настроїв була художня інтелігенція, що мала величезний авторитет особливо у студентському середовищі. На прикладах життя й літературної діяльності О. І. Полежаєва, М. Ю. Лермонтова, П. Я. Чаадаєва,

М. В. Станкевича та інших А. Мальшинський зробив висновок: за таких умов найкращих представників молоді чекала гірка доля – одні гинули, інші божеволіли, поринувши в релігійну мрійливість, треті – без ліричних або релігійних почуттів, удавались до філософських абстракцій. Але всі вони, на думку автора, були єдині в тому, що дійсність ставить питання, на які потрібно шукати відповіді. І в цих пошуках багато інтелектуалів поклалися на досвід Західної Європи, який, з погляду А. Мальшинського, не був однозначно позитивним та досконалим. Зрештою одні ставали «західниками», а інші, які любили свою батьківщину якоюсь «дивною любов'ю», – слов'янофілами в образі «росіянина з німців» [7, с. 128].

Слід зазначити, що в теоретичних постулатах західників та слов'янофілів однаково був наявний мрійливий елемент: вони протиставляли свою мрію реальному життю. Саме тому в першій половині XIX ст. ідейна кристалізація тих та інших відбувалася в рамках єдиних організацій. Так, наприклад, з діяльністю гуртка М. Станкевича було пов'язано формування літературних та філософських поглядів В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. О. Бакуніна та інших суспільних діячів, які в подальших десятиліттях набули популярності й розійшлися по різних політичних таборах. А. Мальшинський одним із перших у політиці та науці висловив думку про те, що слов'янофіли стали прямими попередниками російських народників. Він зазначав, що «несправедливо було накладати на слов'янофілів найменше обвинувачення в підбурюванні до повалення існуючого державного та суспільного устрою; але, без сумніву, саме те, що вони ніколи не визнавали й не визнають і в наш час існуючий суспільний та державний устрій народно-російським і відповідним до історичних міфів слов'янства... І тепер ще, коли їх улюблені мрії наштовхуються на опір на шляху до здійснення з боку вищих державних сфер, вони за всієї відданості Монарху у своєму захопленні доходять до того пафосу, який... може бути названим збудженням ненависті і презирства до імператорського уряду. Не дивно, у результаті слов'янофілство у своїх крайніх висновках має зародки революційного елемента» [7, с. 130–131]. З іншого боку, А. Мальшинський доводить, що західники не менше вплинули на формування революційної ідеології 1860–1870-х рр., ніж слов'янофіли.

А втім автор «Обзора» бачив корінь зла не стільки в діяльності західників та слов'янофілів, скільки в халатності, недалекоглядності з боку окремих органів державного урядування, посадових осіб, особливо в перші роки правління Олександра II. Слід підкреслити, що деякі оцінки А. Мальшинського слушні і в наш час. Так, наприклад, «політична мода» безпідставно критикувати «всіх і вся» вразила не тільки рефлексуючу інтелігенцію, але й чиновницький апарат. На думку автора, не було належного цензурного контролю, що дало доступ до журналістики відверто бездарним кар'єристам, дозволило друкувати в Росії закордонні нелегальні видання та ін. А. Мальшинський процитував оцінки деяких зарубіжних

письменників, які констатували, що іноземці часто висловлювались про Росію набагато коректніше, ніж самі росіяни про себе. Він зазначив, що «уряд не тільки не підвищував голос, але й немов сам був приголомшений галасливим потоком почуттів, які розігралися в літературі і понеслися в ним же відкриті шлюзи з тією стрімкістю, яка завжди є результатом швидкого падіння перепон після примусового застою протягом багатьох років» [7, с. 135–136]. Чим це не історичні уроки для всіх прийдешніх поколінь адміністраторів, охоронців та революціонерів?

Утім «охоронця» А. Мальшинського понад усе цікавили не причини помилок, а їх згубні наслідки для суспільного й державного благополуччя. Це зародження нових морально-політичних цінностей, утілених в образі «нових людей» чи «нових» героїв того часу. В «Обзорі» на основі особистих спостережень, а також на прикладах популярних персонажів із творів Д. І. Писарева, М. С. Тургенева, М. Г. Чернишевського було створено соціокультурну характеристику нігілізму та політичний портрет його представника [7, с.138–145]. Перетворення ж нігіліста із суб'єкта публіцистики на суб'єкт політики відбулося, коли погляди російської влади і демократичного прошарку суспільства розійшлися в розумінні сенсу і практичних результатів реформ. Саме постріл Д. В. Каракозова, який за загальним визнанням відкрив еру революційного народництва, дав факти для роздумів про майбутнє революційного руху в цілому і, особливо, тероризму. Майбутні терористи повинні були зрозуміти, чому замах 4 квітня 1866 р. став невдалим через втручання «людини з народу» Й. І. Комісарова.

А. Мальшинський вдало проаналізував погляди М. Чернишевського, якого вважав «вожаком і законодавцем» класу нових людей-нігілістів. Він цілком слушно зазначив, що без ідеї чи теорії жодні акції протесту не переростуть у соціальний рух. А. Мальшинський перш за все розглянув саме ті ідеї М. Г. Чернишевського, які могли спровокувати зростання активності в боротьбі проти існуючого ладу. Це були роздуми письменника про характер праці, подолання суперечностей між фізичною та розумовою працею, перспективність общинної форми власності у порівнянні з приватною поземельною власністю, а також його програма дій [7, с. 172–175, 179–180, 182]. Необхідно зазначити, що з багатьох питань автор «Обзора» намагався довести теоретичну і практичну некомпетентність «прекрасного російського економіста», як називали М. Чернишевського деякі європейські вчені. Він писав, що М. Чернишевський «як і вся партія дій, створена безпосередньо ним або під його впливом, користувалася... філософськими висновками та прикладами із західноєвропейського життя для пропаганди ідей економічного устрою за фур'єристським типом, абсолютно не тривожачись про своєчасність та успішність своєї агітації» [7, с. 186]. Але найбільші побоювання викликало не стільки створення «партії дій», скільки питання тактики, абсолютне відкидання існуючих порядків, ігнорування досвіду так званого «органічного розвитку» Росії.

З іншого боку, як зазначав А. Мальшинський, створена на російському підґрунті партія зверхньо ставилася до своїх закордонних товаришів, уважаючи їх голос відсталим. Однак саме М. Бакунін був набагато популярнішим серед російських революціонерів, ніж О. Герцен. Тому А. Мальшинський вдався до аналізу соціального складу прихильників М. Бакуніна у пореформений період.

На думку М. Бакуніна, «російську революційну фалангу» становили: за освітою – молоді люди, що вийшли з гімназій та університетів; за соціальним походженням – вихідці із середовища сільського духовенства, діти міщан та збіднілих дворян. А. Мальшинський підкреслює правоту висновків М. Бакуніна, оскільки з погляду державної охорони саме ці категорії молоді сформували певний криміногенний соціум зі своєю субкультурою. Небажання народу йти за ними не зупиняло їх: вони йшли, куди хотіли, робили, що хотіли. Автор підкреслював, що лише людина, повністю відірвана від суспільного життя, ізольована або чомусь чужа основній масі населення, могла перетворити своє еґо на вихідний пункт революційної дії. Аби утопія почала впливати з повною силою навіть на незріле уявлення, необхідно, щоб у реальному житті чи в прийдешньому майбутньому молоді людини закладалися підґрунтя, на якому здатне вирости насіння відомого вчення [7, с. 190–192].

Дуже важливими, на нашу думку, були міркування А. Мальшинського стосовно мотивації активності студентської молоді. У період реформ вона не могла залишатися байдужою до змін, які відбувалися навколо. Найбільш зріла частина молоді вважала, що вона і є майбутнє держави і тільки вона здатна забезпечити природний розвиток суспільства. Саме такими були «діти», які вважали своїх «батьків» суспільною верствою, сформованою із залишків попереднього життя.

Історіографічне значення такої характеристики студента-нігіліста важко переоцінити. До того ж у мемуарній літературі про студентський революційний рух кінця 1870 – початку 1880-х рр. існують свідчення, які суттєво доповнюють висновки А. Мальшинського. Так, наприклад, один з активних учасників народовольського руху в Москві у своїх спогадах зазначав, що «на самому початку 80-х років, зразу ж після катастрофи 1 березня, серед учнів московських навчальних середніх закладів почався небачений широкий рух. Майже не було сім'ї у великому колі моїх знайомих, в якій був учень одного із середніх навчальних закладів і яка «не постраждала б» від цього руху. Батьки бігали стривожені по місту, знайомилися один з одним, раділися, як бути, яких заходів вжити від незрозумілого і страшного в їх очах духу, що захопив їхніх дітей...

Слід зазначити, що більшість, спочатку захоплена ефектним виявом руху, невдовзі повністю відступилася від нього. Залишилася досить невелика група, увага якої була спрямована на більш серйозний крок, тому від Писарева з його культом природничих наук та індивідуалістичної ідеоло-

гії перейшла до інших вчителів та до інших широких суспільних ідеалів» [14, с. 3–4]. На наш погляд, настрої в середовищі студентської молоді, обривно реконструйовані мемуаристом, траплялися й до вбивства Олександра II, яке, без сумніву, стало потужним каталізатором революційної активності.

А. Мальшинський, керуючись інтересами своєї служби, можливо, й перебільшував здатність і готовність «незрілої яви» молодих людей з так званої «партії дії» не тільки осмислити сутність революційної програми, але й жертвувати собою заради її втілення. На нашу думку, кількість подібних борців, які складали реальну загрозу для влади, була набагато менша. Цікава характеристика підсудних на деяких політичних процесах. Так, зазначав А. Мальшинський, «деякі з підсудних переймалися більше романтичною суттю справи – роллю агітатора, ніж сутністю соціалістичних учень. Інші долучалися до революційних гуртків, не думаючи, бажаючи похизуватися своїми революційними тенденціями» [7, с. 280–281]. Саме з-поміж тимчасових супутників, які лише створювали ілюзію масовості, представники політичного розшуку, використовуючи засоби психологічного тиску, досить таки успішно вербували нових секретних співробітників.

На основі роздумів М. Бакуніна про «нову революційну фалангу» А. Мальшинський детально описав соціально-економічне становище російського дрібнопомісного дворянства, особливу увагу акцентуючи на причинах, які могли змусити його представників скоювати злочинні діяння, у тому числі терористичні. Подібна увага була не випадковою, оскільки досить часто в анкетних даних того чи іншого «бомбіста» або «динамітника» траплялися записи про дворянське походження. А. Мальшинський, порівнюючи становище дворянства після 1861 р. зі становищем робітничого класу Західної Європи в часи промислових криз, з'ясував, що дрібнопомісні дворяни втратили колишню самостійність, незалежні засоби існування й опинилися в гіршому, навіть у порівнянні з чорноробами, становищі, оскільки не були призвичаєні до фізичної праці та не мали жодних професійних спеціальностей. Іншими словами, вони не здатні були пристосуватися до нових умов життя, а отже, були озлоблені на весь навколишній світ. Ось чому за своїми почуттями й усвідомленням несправедливості існуючого державного та суспільного устрою вони без будь-якого стороннього впливу перетворювалися на потенційних злочинців [7, с. 193–195].

Падіння моралі, загниваючий стан російського суспільства автор «Обзора» наочно проілюстрував на прикладі збільшення частки жінок серед революціонерів. Так, у розкритому в 1873 р. товаристві московських пропагандистів з 50 притягнених до суду осіб 15 були жінки (11 на момент арешту не досягнули двадцятилітнього віку) [7, с. 211]. Важливим, на наш погляд, є висвітлення А. Мальшинським особливостей вікової та гендер-

ної психології. Аналізуючи причини, які змушували жінок ставати революціонерками, він зазначав прагнення їх до емансипації та вищої освіти, що зближувало жінок з революційними студентськими гуртками, в яких вони досить швидко ставали на «шлях нігілізму». Прагнучи рівноправ'я з чоловіками, вони надто переймалися різноманітними політичними програмами, за якими установлювали гендерну рівність, ліквідовували відмінність у вихованні дітей різної статі, не визнавали жодних громадських служб, де не було б рівноправ'я.

Важливим, на нашу думку, є висвітлення А. Мальшинським внутрішньої сутності тероризму, його арсеналу принципів та засобів, як-от: всездозволеність заради досягнення високого ідеалу, у тому числі і вбивство товариша, шахрайство, грабежі, зваблення жінки, обманювання оточуючих, у тому числі близьких родичів, та ін. Він указував, що «коли рух, який робить смуту в суспільстві, не має народного характеру, то якими б високогуманними не були його цілі самі по собі, він аморальний уже тому, що є пряме насильство народної волі... Коли ж для того, щоб досягнути мети, змовниками застосовуються засоби, що призводять до насильства права окремих осіб, тоді не тільки злочинність, але й моральна зіпсованість стають фактом поза всяким сумнівом» [7, с. 208–209].

Задля об'єктивності слід відзначити спробу А. Мальшинського бути неупередженим в аналізі причин, які підштовхували студентську молодь до самоорганізації, що зрештою і втягувало її у революційний рух. Він сформулював низку умов-вимог, за наявності або в разі дотримання яких аналіз соціально-революційного руху буде дійсно незаангажованим та об'єктивним. Це, крім того, і серйозна наукова підготовка осіб, що претендують на роль аналітика, повага ними законів, сформованих переважно практикою соціального життя та критичним ставленням до будь-яких проєктів суспільних перетворень. У цьому плані праця самого А. Мальшинського наповнена багатим для свого часу науково-довідковим апаратом, який уміщував офіційні документи, праці російських та зарубіжних авторів, мемуари, легальну та заборонену пресу, слідчі справи, матеріали кримінальної статистики.

Автор «Обзора» звернув увагу на те, що в 1870-х рр. у «мислячого дворянського пролетаріату» з'являється новий союзник – промисловий робітник, який уже з дитячого віку зазнавав капіталістичної експлуатації. А. Мальшинський запропонував висновки та рекомендації щодо усунення або мінімізації ризиків для суспільства та держави: ненормальні відносини між капіталістами і робітниками мали об'єктивне підґрунтя; ці відносини зумовлені певними перешкодами для отримання дітьми, що працюють у промисловості, початкової освіти, та дуже низьким санітарним станом підприємств; вищезазначені проблеми можна усунути адміністративною владою; політичні процеси 1870-х рр. – яскраве свідчення сприйняття пролетаріатом соціалістичних учень, соціалістична ж пропаганда на-

була розвитку без втручання інтелігенції, а пропагандисти з робітників, які відзначалися великою енергією, сильно та безпосередньо впливали на оточення, і саме в таких людях уся сила масового руху [7, с. 266–268].

Друга частина «Обзора» має назву «Сучасний стан соціально-революційного руху». Важко визначити, чому автор розділяє 1860–1870-ті рр. на періоди «історичного розвитку» та «сучасний стан», хоча розглядає одні й ті ж проблеми. Можна тільки припустити, що вирішальним моментом для А. Мальшинського став перехід соціально-революційного руху до «силової фази» – терористичних актів 1878–1879 рр., спрямованих проти конкретних високопосадовців, які являли собою реальну загрозу державній владі [7, с. 290]. Серед таких подій слід назвати вбивства шефа жандармів М. В. Мезенцова, харківського губернатора Д. М. Кропоткіна, замаху на петербурзького градоначальника Ф. Ф. Трепова, шефа жандармів О. Р. Дрентельна та ін.

А. Мальшинський ґрунтовно проаналізував найбільш гучні процеси кінця 1870-х рр.: справу О. В. Долгушина, процеси 193-х та 50-ті, справу південноросійського союзу робітників та ін. Він узагальнив багатий статистичний матеріал, з'ясувавши, що 525 осіб (49,5 %) звинувачено в участі в незаконних організаціях та антиурядовій пропаганді, до яких суд застосував найбільш жорсткі покарання, відносно 79 осіб (7,5 %) досудове слідство не змогло зібрати достатніх доказів вини і їм призначено адміністративну висилку і, нарешті, 450 осіб (43 %) вивчали заборонену літературу, але не брали участь у пропагандистській роботі – їх передано під нагляд поліції.

На підставі біографічних анкет підсудних складено таблиці, де їх об'єднано в групи за ознаками віку, походження, освіти, роду діяльності, місця народження. Ці матеріали були призначені для поліцейських чиновників, які мали посилювати роботу серед населення за відповідними напрямками. Деякі факти, на думку А. Мальшинського, дуже насторожували. Так, наприклад, 79 % підсудних були особами у віці до 30 років, 45 – вихідці із дворян та духовенства, 13 – із селян, а 14,5 – із робітників, 58 – випускники вищих, середніх та нижчих навчальних закладів, у тому числі жіночих, 27,5 % здобували освіту в навчальних закладах різного рівня. Діяльність підсудних мала дуже широку географію, включаючи Санкт-Петербург, Москву, Саратов, Одесу та 30 губерній Російської імперії [7, с. 290–308].

Окремо слід зазначити статистику по українських землях у складі імперії, з якої сучасні дослідники можуть взяти факти про найбільш знакові події в Катеринославській, Київській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській та Чернігівській губерніях, а в списку вищих навчальних закладів – про кількість студентів Харківського, Київського, Новоросійського університетів, Харківського ветеринарного інституту, які «скомпрометували» себе участю в підпільній діяльності.

На основі відомостей, які мали агентурне або легальне походження, А. Мальшинський підбив підсумки перебудови революційної діяльності з другої половини 1870-х рр.

1. На зміну «бродячій пропаганді» прийшла «осіла». Виконання пропагандистських функцій було покладено на осіб, які постійно проживали в одному населеному пункті та вели діяльність, що не викликала підозр. Це були земські лікарі, фельдшери, акушерки, вчителі.

2. «Економістів» змінили «політики». Революційні гуртки, зберігаючи вірність соціалістичним ідеям, змістили акценти з економічної на політичну боротьбу, що вкрай загострило їх злочинну діяльність.

3. Зміна цілей та принципів пропагандистської діяльності, відмова від масового залучення аудиторії, що не виправдала сподівань. Натомість головною метою ставала не гонитва за кількістю прихильників, а вербування безпосередніх виконавців, здатних упоратися з конкретним завданням.

4. Посилення організаційного централізму за всіма напрямками, практична підготовка гуртків до вчинення різних терористичних актів. «Що стосується внутрішньої організації, – зазначав А. Мальшинський, – то з почуття самозбереження вони, мабуть, вважали за потрібне тісніше згуртуватися і зробити своє середовище більш замкненим. Анархічні порядки змінилися на дисциплінарні... Гуртки перетворилися на банди для нападу на урядових осіб..., для грабунку пошт та казначейств, звільнення заарештованих співучасників, опору під час арештів, насильницької розправи з товаришами... Грошові кошти, засоби, моральні й фізичні сили не витрачали більше на підготування настроїв в народі, а використовували виключно на підготовку до здійснення та на саме здійснення злочинів, декретованих виконавчим комітетом» [7, с. 313–315].

Особливо непокоїли владу спроби замахів на імператора Олександра II. Проаналізувавши співвідношення соціально-класових сил, А. Мальшинський зробив висновок, що за сучасного стану Росії царевбивство матиме такі негативні наслідки, як ніколи раніше, а саме: загальний хаос, руйнація всіх суспільних та державно-політичних інститутів. Така небезпечна перспектива, на його погляд, крилась у тому, що дворянство – надійна соціальна опора самодержавства, утративши свою політичну роль, вимидало, а буржуазія ще не встигла сформувати потужну організацію, здатну керувати народною стихією та перетворитися на самостійний клас. Тероризм на російському ґрунті був здатний спровокувати народне повстання навіть у тому випадку, якби було вбито лише одну найвищу особу – царя, оскільки це в народі обов'язково було б приписано царському оточенню. А. Мальшинський зазначав, що «вбивши вищий стан у думці народу, наші бунтарі розраховували оволодіти масовим рухом та створити уряд, в якому 90 % були б депутатами від селян або їх партії, якщо, зазначають вони, ця партія діятиме з достатньою спритністю» [7, с. 319].

Післямова «Обзора» містила розлогі роздуми про природу соціально-революційного руху в Росії, причини його поширення та поглиблення, завдання й напрями діяльності уряду в боротьбі з крामолою. Звичайно, що в праці А. Мальшинського не можна знайти відповіді на всі питання, що нині цікавлять дослідників феномену революційного тероризму. Більше того, спроба усучаснити працю А. Мальшинського, на нашу думку, була б анти-історією. Але безсумнівно, що з-поміж відомих нам творів «поліцейських істориків», уведених у науковий обіг, «Обзор» – це перше навчально-наукове видання, яке слугувало справі підготовки кваліфікованих кадрів та сприяло формуванню в історичній науці поліцейської версії політичного тероризму.

В умовах надзвичайного зростання російського революційного руху в пореформеній період керівники органів таємної поліції чітко усвідомлювали необхідність ґрунтовного вивчення свого супротивника, усебічного аналізу умов, усіх ризиків міжнародного та внутрішнього характеру, які сприяли успіху революційної діяльності, а також розробці адекватних контрзаходів. У цьому сенсі публікація «Обзора» стала лише початком складної праці в межах досліджуваної проблеми.

Бібліографічні посилання

1. **Бакаев, А. А.** Историография российского революционного терроризма конца XIX – начала XX века [Текст]: дис. ... д-ра ист. наук / А. А. Бакаев. – М., 2005. – 387 с.
2. Большая советская энциклопедия [Текст]: в 65 т. / глав. ред. О. Ю.Шмидт. – 1-е изд. – М.: ОГИЗ РСФСР, 1938. – Т. 37. – 840 стлб.
3. **Будницкий, О. В.** Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX века) [Текст]: монография / О. В. Будницкий. – М.: РОССПЭН, 2000. – 399 с.
4. Высшие и центральные государственные учреждения России. 1801–1917 [Текст]: в 4 т. / отв. ред. Н. П. Ерошкин. – СПб.: Наука, 1998. – Т. 1. – 302 с.
5. Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь [Текст]: в 5 т. / под общ. ред. Ф. Я. Кона, И. А. Теодоровича [и др.]. – М.: Изд-во Всесоюз. об-ва политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1927. – Т. 1. – Ч. 1. – XXVIII с. – 222 стлб.
6. **Итенберг, Б. С.** Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX века [Текст]: монография / Б. С. Итенберг. – М.: Наука, 1965. – 453 с.
7. [**Мальшинский, А. П.**]. Обзор социально-революционного движения в России [Текст] / [А. П. Мальшинский]. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1880. – IV. – 323 с.
8. Министерство внутренних дел. 1802–1902 [Текст]: в 3 кн. – СПб.: Тип. МВД, 1901. – Кн.1. – 232 с.
9. **Оржеховский, И. В.** Самодержавие против революционной России (1826–1880 гг.) [Текст]: монография / И. В. Оржеховский. – М.: Мысль, 1982. – 207 с.
10. **Рожанов, Ф. С.** Записки по истории революционного движения в России (до 1913 года) [Текст] / Ф. С. Рожанов. – СПб.: Изд. Департамента полиции, 1913. – VI. – 512 с.

11. **Седов, М. Г.** Героический период революционного народничества (из истории политической борьбы) [Текст]: монография / М. Г. Седов. – М. : Мысль, 1966. – 364 с.
12. **Сибиряков, И. В.** История политического террора в России в начале XX века в отечественной постсоветской историографии [Текст] / И. В. Сибиряков // Вестн. Южноуральск. гос. ун-та. – 2010. – № 28 (204). – С. 65–70.
13. **Сухова, О. А.** Революционный терроризм в России конца XIX – начала XX века: историография, методология, факты [Текст] / О. А. Сухова // Историчес. вестн. Терроризм в России в начале XX века / под общ. ред. С. В. Девятова. – М.: Изд-во ИКАР, 2012. – Т. 2 (149). – С.136–173.
14. **Терешкович, К. М.** Московская революционная молодежь 80-х годов и С. В. Зубатов [Текст] / К. М. Терешкович. – М.: Изд-во Всесоюз. о-ва политкавторжан и ссыльнопоселенцев, 1928. – 19 с.
15. **Троицкий, Н. А.** Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма. 1866–1882 гг. [Текст]: монография / Н. А. Троицкий. – М.: Мысль, 1978. – 335 с.
16. **[Тун, А.]** История революционного движения в России [Текст] / [А. Тун]. – Б.м.: Тип. ПСР, 1904. – VI. – 350 с.

Надійшла до редкол.: 11.01.2016

УДК 63.3(2)47

Д. В. Коротенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЗМІНИ У СТРУКТУРІ МІСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В 70-х рр. XIX ст.

Проаналізовано основні проекти посилення міської поліції Катеринославської губернії.

Ключові слова: Катеринославська губернія, посилення поліції, поліцейський стражник, пристав, городовой, чин.

Проанализированы основные проекты усиления городской полиции Екатеринославской губернии.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, усиление полиции, полицейский стражник, пристав, городской, чин.

Діяльність поліції Російської імперії завжди цікавила дослідників, а з появою умов для її вивчення перетворилася на важливий предмет аналізу, яким вона залишається до сьогодні. Зазначимо, що функціонуванню